

СЕКЦІЯ 7 ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 314.18:316.42

Горемикіна Ю.В.
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

Калашнікова Т.М.
*кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України*

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНІВ-ЛІДЕРІВ

MAIN TRENDS IN HUMAN DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LEADING REGIONS

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано динаміку людського розвитку регіонів – лідерів загальноукраїнського рейтингу за регіональним індексом людського розвитку (РІЛР). Такими регіонами є Харківська, Чернівецька та Закарпатська області. Аналіз відбувся у двох часових проміжках: 2004–2013 та 2014–2016 рр. Виявлено чинники, які зумовили отримання згаданими регіонами лідерських рейтингових позицій. Досліджено основні рейтингові зрушення регіонів-лідерів за блоками РІЛР: «Відтворення населення», «Соціальне середовище», «Комфортне життя», «Добробут», «Гідна праця», «Освіта».

Ключові слова: людський розвиток, індекс регіонального людського розвитку, регіони-лідери, відтворення населення, соціальне середовище, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирована динамика человеческого развития регионов – лидеров всеукраинского рейтинга по региональному индексу человеческого развития (РИЧР). Такими регионами являются Харьковская, Черновицкая и Закарпатская области. Анализ проводился в двух временных промежутках: 2004–2013 и 2014–2016 гг. Выявлены факторы, которые обусловили получение упомянутыми регионами лидерских рейтинговых позиций. Исследованы основные рейтинговые сдвиги регионов-лидеров по блокам РИЧР: «Воспроизводство населения», «Социальная среда», «Комфортная жизнь», «Благополучие», «Достойный труд», «Образование».

Ключевые слова: человеческое развитие, индекс регионального человеческого развития, регионы-лидеры, воспроизводство населения, социальная среда, комфортная жизнь, благополучие, достойный труд, образование.

ANNOTATION

This article analyzes the dynamics of human development of the leading regions of the all-Ukrainian ranking by the regional index of human development (RIHD). Such regions are Kharkivska oblast, Chernivetska oblast, and Zakarpatska oblast. The analysis took place in two time intervals: 2004-2013 and 2014-2016. The factors that led to the receipt of the leading rating positions by the mentioned regions were revealed. The main rating shifts of the leading regions according to the blocks within the RIHD, such as "Reproduction of the population", "Social environment",

"Comfortable life", "Welfare", "Decent work", "Education" were researched.

Keywords: human development, index of regional human development, leading regions, reproduction of population, social environment, comfortable life, well-being, decent work, education.

Постановка проблеми. Обширна проблематика людського розвитку охоплює й регіональний розріз цього феномену, увага до якого останнім часом посилюється. Процеси людського розвитку в конкретному регіоні стають об'єктом ґрунтовних наукових досліджень, що створює підґрунтя для комплексного аналізу ефективності соціально-економічної політики в певному регіоні, визначення подальших перспектив розвитку його людського потенціалу. В Україні для вимірювання рівня людського розвитку в регіонах фахівцями Національної академії наук та Державної служби статистики України в 1999 р. розроблена Методика вимірювання людського розвитку регіонів України (далі – Методика), результатами якої є поява регіонального індексу людського розвитку (РІЛР) та рейтингу регіонів відповідно до значень РІЛР [1]. У 2012 р. дана Методика була суттєво вдосконалена, завдяки чому з'явилася можливість оцінити прогрес людського розвитку впродовж досліджуваного періоду [2, с. 11–14], підвищилися статистична якість та евристичний потенціал РІЛР [3, с. 152]. Оновлена Методика містить комплекс показників, представлених блоками «Відтворення населення», «Соціальне середовище», «Комфортне життя», «Добробут», «Гідна праця», «Освіта», за якими здійснюється інтегральна оцінка¹.

Як і будь-який інший рейтинг, рейтинг регіонів України за рівнем людського розвитку, який демонструє Методика, має своїх лідерів та аут-

сайдерів. О. Хмелевська слушно зазначає про те, що багаторічна практика оцінки людського розвитку в Україні (на національному і регіональному рівнях) доводить наявність у кожному із її регіонів як своїх переваг, так і специфічних проблем за різними аспектами людського розвитку, і, зважаючи на це, своєчасне відстеження регіональних диспропорцій за основними складовими людського розвитку дає змогу сфокусувати увагу на найбільш проблемних аспектах та обґрунтувати шляхи їх подолання, а отже, сформувати ефективну регіональну політику [5, с. 155]. Об'єктом представленого дослідження є стан людського розвитку регіонів – лідерів зазначеного рейтингу, досягнення яких виступають прикладами успішного людського розвитку в межах України. Досвід регіонів – лідерів у формуванні та реалізації соціально-економічної політики може бути корисним і для інших регіонів країни, місця у рейтингу яких далекі від бажаних, саме тому важливо проаналізувати основні тенденції людського розвитку провідних регіонів та визначити фактори, що забезпечили їм високі позиції загального рейтингу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну та практичну основу сучасних досліджень людського розвитку регіонів України заклали праці С. Пирожкова, О. Власюка, Е. Лібанової, О. Грішнєвої, Т. Заяць, О. Новікової, В. Антонюк. Методичні підходи до вимірювання людського розвитку в регіонах розроблялися низкою науковців, серед яких: О. Макарова, Н. Власенко, О. Гладун, Г. Герасименко, О. Хмелевська, І. Калачова, С. Ничипоренко, В. Новіков, О. Палій, І. Сенік, В. Шишкін, М. Откидач².

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Значний науковий інтерес до вивчення людського розвитку в Україні найчастіше зосереджується на методичних аспектах вимірювання людського розвитку в регіонах та на проблемах тих областей держави, які посіли низькі або нижчі за середні місця згаданого вище рейтингу, актуальних змінах у основних вимірах людського розвитку (гідна праця, мінімізація соціальних ризиків тощо). Водночас уваги потребує й дослідження специфіки процесів людського розвитку областей-лідерів, що сприятиме виявленню найкращих вітчизняних практик управління соціально-економічним розвитком територій, поглибленню розуміння причин суттєвих або незначних успіхів регіонів у досягненні високого рівня людського розвитку.

Мета статті полягає в аналізі основних тенденцій людського розвитку регіонів – лідерів

загальноукраїнського рейтингу за РІЛР (сформованого в межах Методики) впродовж 2004–2016 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під регіонами-лідерами розуміємо області України, які протягом 2004–2016 рр. регулярно посідали перші три позиції загальноукраїнського рейтингу за РІЛР згідно з Методикою. Такими регіонами є Харківська, Чернівецька та Закарпатська області³. Впродовж указаного періоду саме ці регіони найбільшу кількість разів входили до трійки лідерів: Закарпатська – 10 разів, Харківська – 9, Чернівецька – 8 разів. Починаючи з 2014 р. у зв'язку з проведенням антитерористичної операції у Донецькій і Луганській областях та анексією Автономної Республіки Крим збір статистичних даних на цих територіях є неможливим або неповним. Це призвело до зміни статистичної бази розрахунку РІЛР, тому, на нашу думку, методично доцільно поділити досліджуваний період на частини – 2004–2013 та 2014–2016 рр. Зі зрозумілих причин дані часові проміжки характеризують два окремих стани соціально-економічних процесів в Україні. Як демонструє рис. 1, упродовж усього досліджуваного періоду Харківська, Чернівецька та Закарпатська області займали найвищі рейтингові сходинки за винятком поодиноких років, коли їхні позиції дещо знижувалися (однак вони ніколи не були нижчими за 9-е місце рейтингу).

Наведемо й значення стандартизованих РІЛР кожного з регіонів-лідерів наприкінці двох досліджуваних часових проміжків. У 2013 р. стандартизований рівень індексу регіонального людського розвитку Іг Харківської області = 0,7016, Іг Закарпатської області = 0,6636, Іг Чернівецької області = 0,6937. У 2016 р. Іг Харківської області = 0,6792, Іг Закарпатської області = 0,7165, Іг Чернівецької області = 0,7270. Для реалізації поставленої у статті мети проаналізуємо стан людського розвитку кожного регіону-лідера за кожним окремо взятим блоком показників РІЛР у двох часових проміжках.

Блок «Відтворення населення». Для усіх без винятку показників блоку

«Відтворення населення» у Харківській області протягом 2004–2013 рр. (першого досліджуваного часового проміжку) була характерна позитивна динаміка [6]: на 3,8 в. п. зменшилася дитяча смертність (із 12,1% у 2004 р. до 8,3% у 2013 р.), на 3,42 роки зросла середня очікувана тривалість життя при народженні (з 68,72 роки у 2004 р. до 72,14 роки у 2013 р.), а сумарний коефіцієнт народжуваності збільшився з 1,04 до

¹ Удосконалений варіант методики розрахунку РІЛР, як і попередній, має тривірневу структуру: 1-й рівень – первинні показники, які на 2-му рівні інтегруються у 6 часткових індексів (за кожним із названих блоків). На 3-му рівні часткові індекси агрегуються в єдиний інтегральний індекс РІЛР [4, с. 44].

² Крім того, щорічно Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України випускається колективна монографія циклу «Людський розвиток в Україні», яка кожного року присвячується окремим аспектам регіонального людського розвитку, а Державна служба статистики України щорічно представляє бюлетень «Регіональний людський розвиток» із рейтингом регіонів України за РІЛР.

³ Цікава ситуація склалася у 2016 р., коли лідером загальноукраїнського рейтингу стала Івано-Франківська область, яка в 2004–2015 рр. займала переважно середні місця рейтингу, в окремих роках підіймаючись до 6-го місця. Нині складно прогнозувати, чи збереже область найвищу позицію за підсумками 2017 р., які будуть оприлюднені Державною службою статистики України восени 2018 р.

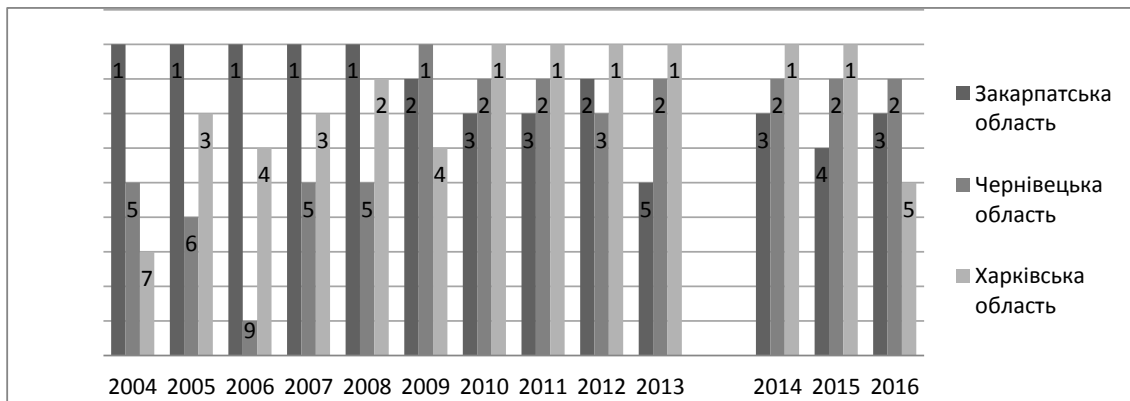

Рис. 1. Ранги Закарпатської, Чернівецької та Харківської областей у загальноукраїнському рейтингу регіонів за рівнем людського розвитку, 2004–2016 рр.
Джерело: побудовано за даними [7; 8]

1,32 дітей на одну жінку. Харківщина відзначилася й поступовим зростанням імовірності жінок та чоловіків дожити від 20 до 65 років. Так, у 2004 р. значення відповідних коефіцієнтів були зафіксовані на рівні 0,802 у жінок і на рівні 0,507 у чоловіків, а в 2013 р. – на рівні 0,850 у жінок та на рівні 0,620 у чоловіків. На протязі Харківській області у 2004–2013 рр. Закарпатська область із характерною для неї сприятливою демографічною ситуацією демонструвала погіршення своїх позицій за блоком «Відтворення населення». Загалом у регіоні фіксувався один із найвищих в Україні рівнів народжуваності (значення сумарного показника народжуваності становило 1,93 у 2013 р. проти середньоукраїнського значення в 1,55). Протягом 2004–2013 рр. зросла середня очікувана тривалість життя при народженні (з 69,1 до 71,02 роки). На тлі загального несприятливого стану здоров'я чоловіків в Україні Закарпаття займало провідні позиції за таким показником, як ймовірність дожити від 20 до 65 років серед чоловіків. Однак розрахунки відповідного показника для жіночого населення засвідчили вкрай несприятливу динаміку (в 2013 р. область перемістилася на 21-е місце за ймовірністю дожити від 20 до 65 років серед жінок). Проблемним аспектом у регіоні протягом 2004–2013 рр. залишався високий рівень смертності дітей у віці до п'яти років, хоча порівняно з «піковим» значенням 2009 р. (16%) у 2013 р. ситуація поліпшилася.

Протягом 2004–2013 рр. серед показників блоку «Відтворення населення» досить помірний прогрес мав місце у Чернівецькій області. У регіоні спостерігалось незначне зростання сумарного коефіцієнта народжуваності з 1,37 до 1,63 дитини на одну жінку та ймовірності жінок дожити від 20 до 65 років (у 2004 р. значення відповідного коефіцієнту було зафіксовано на рівні 0,835, а в 2013 р. – на рівні 0,875). Водночас більш помітний прогрес демонстрували інші показники блоку. Так, дитяча смертність у Чернівецькій області зменшилася майже на 4 в. п. (із 13,3% у 2004 р. до 9,9% у 2013 р.), а

середня очікувана тривалість життя при народженні збільшилася на 2,47 роки (із 70,75 роки в 2004 р. до 73,22 роки в 2013 р.). Крім того, збільшилася й імовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років з 0,589 до 0,657 [6].

У 2014 р. (який відповідає початку другого досліджуваного часового проміжку) Харківська область пережила певний шок у демографічній сфері, що позначився на інтегральній оцінці за відповідним блоком та рейтингу. Область посіла 22-е останнє місце серед областей, зокрема через зростання дитячої смертності (з 8,3% у 2013 р. до 11,15 % у 2014 р.) [6], а також певне погіршення інших демографічних показників. Проте в 2016 р. ситуація дещо вирівнялася, що позначилося поліпшенням рейтингової позиції області до 15-го місця. Знижувалися демографічні показники і Закарпатської області: дитяча смертність зросла на 2,1 в. п. і в 2016 р. дорівнювала 13,2%, значення сумарного коефіцієнта народжуваності знизилася до 1,77, а показника середньої очікуваної тривалості життя при народженні – до 70,92 роки. Найкращою серед трьох областей є ситуація у Чернівецькій області, де погіршення порівняно з 2013 р. зазнав лише показник народжуваності, сумарний коефіцієнт якої знизився у 2016 р. до 1,52.

Блок «Добробут». Упродовж 2004–2013 рр. у Харківській області показники блоку «Добробут» характеризувалися значним прогресом. У регіоні відбулося значне скорочення рівня бідності за відносним критерієм (із 28,14% до 13,78%) та відповідне зростання частки домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість (з 9,04% до 27,40%). Мало місце й зростання значення валового регіонального продукту в розрахунку на душу населення з 7 182 грн. у 2004 р. до 29 972 грн. у 2013 р., що значно перевищує середньоукраїнські показники, та купівельної спроможності доходу населення, що вимірюється кількістю мінімальних споживчих кошків, які можна придбати на середньодушовий дохід (відповідно з 2,28 у 2004 р. до 3,58 у 2013 р.); істотне збіль-

шення питомої ваги домогосподарств, у яких наявні всі товари базового набору (з 67,63% у 2004 р. до 93,89% у 2013 р.). Аналогічна ситуація з 2004 по 2013 р. була характерною і для Чернівецької області, де відбулося суттєве скорочення рівня бідності за відносним критерієм (із 30,47% до 17,46%) та відповідне зростання питомої ваги домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість (із 13,96% до 53,91%), а також домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування (з 58,67% до 83,97%). Поряд із цим стабільно зростали значення валового регіонального продукту в розрахунку на душу населення (з 3 589 до 14 529 грн.) та купівельна спроможність доходів населення (з 1,99 мінімального споживчого кошику, які можна придбати на середньодушовий дохід, до 3,17) [6].

Дещо інакше впродовж першого досліджуваного часового проміжку виглядали тенденції розвитку показників блоку «Добробут» у Закарпатській області. Незважаючи на позитивну динаміку всіх первинних показників, що використані для комплексної оцінки рівня життя, протягом 2004–2013 рр., за їх значеннями Закарпатська область суттєво поступалася переважній більшості регіонів країни. Сприятлива ситуація характерна лише для рівня бідності, який за цей період скоротився з 26,34% до 19,72%. Хоча під час досліджуваного періоду частка домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, зросла більше ніж у три рази (з 4,28% до 15,81%), а частка домогосподарств, що володіють базовим набором товарів тривалого користування, – майже на третину (з 62,04% до 84,24%), за даними показниками Закарпатська область суттєво відставала від середньоукраїнських значень [6]. Подібними тенденціями позначився і рівень купівельної спроможності доходів населення, й економічний потенціал регіону, що оцінюється за показником регіонального внутрішнього продукту.

У період 2014–2016 рр. показники блоку «Добробут» Харківської області характеризувалися певною стабільністю. Проте підвищився рівень бідності за відносним критерієм, до 25,2%, що відповідає поверненню до рівня початку 2000-х років. На противагу у Закарпатській і Чернівецькій областях рівень бідності знизився до 8,1% і 9,2% відповідно. Але загалом оцінка цих областей у сфері добробуту дещо погіршилася [6].

Блок «Комфортне життя». На Харківщині тенденції у змінах значень більшості показників блоку «Комфортне життя» під час першого досліджуваного часового проміжку мали сприятливий характер. Спостерігалось помітне зростання питомої ваги квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості (із 17,8% до 22,6%), обсягу реалізованих населенню послуг (у розрахунку на одну особу) (з 482,0 грн. до 1 374,0 грн.), збільшення зна-

чення показника планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. населення (з 213,5 до 245,7), незначне зростання значення показника інтегрального стану навколишнього середовища з 0,378 до 0,3967. До досягнень регіону можна віднести й зростання показника забезпеченості житлом у містах з 16,9 кв. м на одну особу в 2004 р. до 17,4 кв. м у 2013 р. Разом із тим було зафіксоване незначне зменшення питомої ваги квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості, з 87,7% у 2004 р. до 86,2% у 2013 р. [6]. Зауважимо, що специфіка Харківської області полягає у наявності на її території розвинутого паливно-енергетичного комплексу, підприємств машинобудування, фармацевтичних підприємств та підприємств хімічної промисловості. Це здійснює тиск на довкілля та зумовлює незадовільні показники екологічного стану. У регіоні сконцентровано 600 промислових підприємств, що робить його аутсайдером за екологічними показниками.

Високі результати у комфортності проживання з 2004 по 2013 р. мала Закарпатська область. Вони забезпечувалися насамперед сприятливою екологічною ситуацією та низьким рівнем антропогенного навантаження, що оцінюються за допомогою інтегрального показника стану навколишнього середовища (традиційно 1-е місце в Україні). Порівняно з іншими регіонами протягом згаданого періоду Закарпаття також характеризувалося найвищою в Україні часткою помешкань, обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості (56,9% у 2013 р.), високим рівнем загальної забезпеченості житлом у містах (18,7 кв. м у розрахунку на одну особу) та вищою плановою ємністю амбулаторно-поліклінічних закладів (243 на 100 тис. населення) [6]. Внесок цих досягнень до розрахунку інтегрального показника комфортності життя не знівелювала навіть малосприятлива динаміка забезпечення сільських помешкань централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою та нижчим, ніж у середньому по Україні, обсягом реалізованих населенню послуг.

Позитивна динаміка показників блоку «Комфортне життя» у період із 2004 по 2013 р. фіксувалася й у Чернівецькій області. Найбільш істотною вона виявилася для обсягу реалізованих населенню послуг (у розрахунку на одну особу) (зростання з 292 до 641 грн.), питомої ваги квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості (зростання з 3,8% до 27,5%) і планової ємності амбулаторно-поліклінічних закладів на 10 тис. населення (збільшення значення показника з 173,2 до 196,2). Стриманою позитивною динамікою характеризувалися інтегральний показник стану навколишнього середовища (збільшення значення показника з 0,553 до 0,564) та питома

вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості (зростання з 82,0% до 86,5%). Єдиним показником блоку «Комфортне життя», який не продемонстрував однозначного зростання протягом усього зазначеного періоду, є забезпеченість житлом у містах (загальна площа у розрахунку на одну особу). Його значення коливалося у межах 17,1 кв. м (2011–2012 рр.) – 19,1 кв. м (2006–2007 рр.), а в 2013 р. становило 18,0 кв. м, що на 0,3 кв. м менше, ніж у 2004 р. [6]. Найбільший внесок у забезпечення комфортності життя мешканців Чернівецької області належить інтегральному показнику стану навколишнього середовища та показнику питомої ваги квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням у сільській місцевості.

Розподіл позицій серед трьох областей у 2014–2016 рр. залишився незмінним. Закарпатська область вийшла в лідери за комфортністю проживання в Україні. Не останню роль у цих процесах відіграло подальше підвищення рівня забезпеченості осель зручностями – каналізацією та газом (або підлоговою електроплитою), яке в 2016 р. на Закарпатті досягло рівня 70,1% та 17,8% відповідно [6]. Позитивна динаміка показників обладнання осель зручностями спостерігалася й у Чернівецькій області. Щодо Харківщини, то там теж зріс відсоток осель у сільській місцевості, обладнаних централізованою каналізацією та водовідведенням, проте процес газифікації (обладнання підлоговою електроплитою) дещо сповільнився. Для Закарпатської та Чернівецької області є характерним невелике зниження показника забезпеченості житлом у містах у розрахунку на одну особу, і лише на Харківщині збереглася позитивна тенденція у цій сфері.

Блок «Соціальне середовище». Можна констатувати, що в Харківській області під час першого досліджуваного часового проміжку спостерігався нижчий, ніж у більшості регіонів України, рівень поширення асоціальних явищ. У вирішенні деяких питань поліпшення стану соціального середовища, таких як зменшення кількості хворих з уперше встановленим діагнозом активного туберкульозу та профілактика сирітства (зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей віком 0–17 років), регіон був загальноукраїнським лідером. У 2004–2013 рр. Харківщина демонструвала один із найнижчих в Україні рівень смертності від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення) У Харківській області серед усіх, окрім одного, показників блоку «Соціальне середовище» фіксувалися позитивні прояви. Найвагомішими позитивними зрушеннями в регіоні стали: значне скорочення чисельності хворих з уперше встановленим діагнозом алкоголізму і алкольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання

наркотиків та інших психоактивних речовин (з 127,1 до 47,079 особи на 100 тис. населення), істотне скорочення кількості померлих від навмисного самоушкодження (з 23,2 до 10,0 осіб на 100 тис. населення), суттєве зменшення кількості хворих з уперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (з 94,3 до 44,8 особи на 100 тис. населення). Меншою інтенсивністю характеризувалися позитивні зрушення серед показників, які відображають коефіцієнт підліткової народжуваності (15–17 років) (зменшення значення показника з 9,68 дитини, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку до 9,59 дитини) та коефіцієнт злочинності (зменшення значення показника з 1 308 зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення до 1 278 зареєстрованих злочинів). Окрім того, у 2004–2013 рр. на Харківщині помітно збільшилася кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей віком 0–17 років) з 1 030 до 1 116 дітей [6].

У Закарпатській області впродовж першого досліджуваного часового проміжку спостерігалася незначне погіршення динаміки показників блоку «Соціальне середовище». Разом із цим ситуація залишалася відносно сприятливою порівняно з більшістю областей країни. До беззаперечних надбань Закарпаття слід віднести один із найнижчих у країні рівнів смертності від самоушкоджень (самогубств) – 11,6 померлих на 100 тис. населення в 2013 р. Порівняно з іншими регіонами сприятливими залишаються й особливості криміногенної ситуації: протягом 2004–2012 рр. значення коефіцієнта злочинності суттєво знизилося (з 533 до 467 зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення), однак у 2013 р. коефіцієнт злочинності стрімко підвищився – до 824,7 злочини на 100 тис. населення. Незважаючи на суттєве зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (з 488 до 822 дітей на 100 тис. дітей), цей показник залишався значно нижчим, ніж в інших регіонах країни. З іншого боку, проблемним аспектом на Закарпатті було зростання підліткової народжуваності (з 20,45 до 28,11 народжень на 10 тис. дівчат віком 15–17 років) [6]. Хоча можна стверджувати про поліпшення у 2004–2013 рр. контролю над первинною захворюваністю на алкоголізм та розлади психіки, що пов'язані з уживанням наркотичних речовин (кількість хворих з уперше встановленими відповідними діагнозами скоротилася з 117,3 до 114,2 випадки на 100 тис. населення), на тлі інших регіонів ці значення залишалися досить високими.

Чернівецька область у 2004–2013 рр. традиційно демонструвала досить високі результати за показниками блоку «Соціальне середовище». Проте серед показників даного блоку протягом згаданого періоду одночасно спостерігалися як позитивні, так і негативні тенденції. Останні виражені, зокрема, суттєвим зростанням коефі-

цієнту злочинності (з 591 до 789 зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення), кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (з 453 до 648 дітей на 100 тис. дітей), а також незначним зростанням коефіцієнту підліткової народжуваності (з 10,81 до 11,46 дитини, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку). Позитивними зрушеннями в регіоні за період 2004–2013 рр. стали: скорочення чисельності хворих з уперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (з 56,4 до 45,9 особи на 100 тис. населення), скорочення кількості хворих з уперше встановленим діагнозом алкоголізму й алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок уживання наркотиків та інших психоактивних речовин (з 97,3 до 76,3 особи на 100 тис. населення), скорочення кількості померлих від навмисного самоушкодження (з 13,5 до 12,4 особи на 100 тис. населення) [6].

Під час 2014–2016 рр. показники блоку «Соціальне середовище» на Харківщині характеризувалися різноспрямованими проявами. З одного боку, значно зросла кількість злочинів на 100 тис. населення – з 1 172,8 у 2014 р. до 1 882,7 у 2016 р., дещо збільшилася кількість хворих з уперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (з 41,9 до 43,9 особи на 100 тис. населення). З іншого боку, фіксувалися помітне зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (з 1 056,35 до 1 008 дітей на 100 тис. дітей), кількості хворих з уперше встановленим діагнозом алкоголізму й алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків та інших психоактивних речовин (із 40,9 до 32,5 особи на 100 тис. населення), незначне зниження коефіцієнту підліткової народжуваності (з 9,7 до 9,3 дитини, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку) та кількості померлих від навмисного самоушкодження (з 9,3 до 8,5 особи на 100 тис. населення) [6]. Закарпатська область відзначилася переважно позитивними тенденціями, такими як значне зменшення коефіцієнту злочинності (з 862,5 до 754,6 злочини на 100 тис. населення), чисельності хворих з уперше встановленим діагнозом алкоголізму й алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок уживання наркотиків та інших психоактивних речовин (з 120,4 до 105,2 особи на 100 тис. населення), дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (з 808,8 до 774 дітей на 100 тис. дітей), помірне зниження коефіцієнту підліткової народжуваності (з 30,9 до 28,6 дитини, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку). Разом із цим дещо збільшилося число осіб з уперше встановленим діагнозом активного туберкульозу на 100 тис. населення – з 58,2 до 60,9, а кількість самогубств залишилася майже незмінною [6]. Здебільшого негативна динаміка показників блоку впро-

довж 2014–2016 рр. домінувала у Чернівецькій області: відбулося зростання коефіцієнта злочинності (з 882,7 до 930 злочинів на 100 тис. населення), кількості хворих з уперше встановленим діагнозом алкоголізму й алкогольних психозів, розладу психіки та поведінки внаслідок уживання наркотиків та інших психоактивних речовин (з 107,9 до 115,8 особи на 100 тис. населення), померлих від навмисного самоушкодження (з 11,5 до 12,7 особи на 100 тис. населення), осіб з уперше встановленим діагнозом активного туберкульозу (з 63 до 63,6 особи на 100 тис. населення). Проте були й позитивні зрушення, зокрема значне зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (із 619,5 до 576 дітей на 100 тис. дітей) та помірне зниження коефіцієнту підліткової народжуваності (з 11,5 до 9,6 дитини, народжених дівчатами у віці 15–17 років, на 10 тис. дівчат відповідного віку) [6].

Блок «Освіта». Впродовж 2004–2013 рр. переважно позитивні тенденції охопили даний блок у Харківській області. До важливих надбань регіону у сфері освіти зазначеного періоду слід віднести зростання чистого показника охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років (із 69,06% до 81,90%) та збільшення частки осіб з вищою освітою серед населення віком 25 років і старше (із 45,0% до 48,9%) [6]. З-поміж позитивних тенденцій у сфері освіти для регіону були характерні подовження середньої тривалості навчання осіб віком 25 років і старше (з 11,6 до 12,2 роки), незначне підвищення середнього балу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (з усіх предметів) (з 149,05 до 150,65) [9]. Водночас майже незмінним залишався рівень охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6–18 років). Загалом у 2004–2013 рр. Харківщина займала лідерські позиції за розвитком показників блоку «Освіта». У Закарпатській області, навпаки, у 2004–2013 рр. найбільш проблемною була ситуація з показниками блоку «Освіта», оскільки з 2009 р. Закарпаття посідало останнє, 25-е, місце у відповідному між-регіональному рейтингу. Незважаючи на позитивні зміни в рівні охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років (із 47,07% у 2004 р. до 79,1% у 2013 р.), рівні охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (відповідно з 99,4% до 99,5% серед дітей віком 6–18 років), подовження середньої тривалості навчання серед осіб віком 25 років і старше (з 10,8 до 11,1 року), ці показники залишалися досить віддаленими від середньоукраїнських значень [6]. Разом із тим протягом 2004–2013 рр. в області зменшилась частка осіб із вищою освітою (з 29,7% до 24,2% населення віком 25 років і старше); одним із найнижчих був середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (148 балів з усіх предметів у 2013 р. проти середньоукраїнського значення 151 бал) [9].

Під час зазначеного періоду сприятливі тенденції здійснювали відчутний вплив на динаміку показників блоку «Освіта» у Чернівецькій області. До важливих надбань регіону у сфері освіти слід віднести істотне зростання чистого показника охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3–5 років (з 53,3% до 83,1%) та збільшення частки осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше (з 30,9% до 41,2%). Серед позитивних тенденцій у сфері освіти – подовження середньої тривалості навчання осіб віком 25 років і старше та незначне підвищення середнього балу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (з усіх предметів) [9]. Однак порівняно з 2004 р. у регіоні відбулося незначне скорочення рівня охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6–18 років) із 99,2% до 98,9% [6]. Незважаючи на сприятливі тенденції, за підсумками 2013 р. Чернівецька область знаходилася лише на 19-му місці загальноукраїнського рейтингу за блоком «Освіта». Це пояснюється не незадовільною ситуацією у сфері освіти в області, а вищою інтенсивністю позитивних тенденцій в інших регіонах України.

Протягом другого досліджуваного часового проміжку більшість показників блоку «Освіта» в регіонах-лідерах майже не зазнали змін, збереглися тенденції 2004–2013 рр. Проте варто звернути увагу на помітні зміни окремих показників у Закарпатській та Чернівецькій областях: зниження середнього балу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання – зі 148 балів у 2014 р. до 136 балів у 2016 р. (при середньоукраїнських значеннях 150 балів у 2014 р. та 141 бал у 2016 р.) і водночас стрімке зростання частки осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше (з 29,6% до 40,3%) у Закарпатській області, значне зниження середньої тривалості навчання осіб віком 25 років і старше (з 13,2 до 11,8 року) та помірне зменшення частки осіб із вищою освітою серед населення 25 років і старше (з 44,8% до 43,1%) у Чернівецькій області [6; 9].

Блок «Гідна праця». Зміни значень показників блоку «Гідна праця» у Харківській області впродовж 2004–2013 рр. мали як позитивний, так і негативний характер. Найбільш істотними позитивними змінами в Харківській області стали зменшення частки безробітних з 11,04% у 2004 р. до 6,48% у 2013 р. та відповідне підвищення рівня зайнятості населення з 60,56% у 2004 р. до 66,14% у 2013 р. Негативні тенденції розповсюдилися на такі показники, як: частка працівників, які отримують зарплату менше півтора прожиткових мінімумів (зростання з 30,25% у 2004 р. до 32,9% у 2013 р.), рівень охоплення зайнятого населення соціальним страхуванням (зниження з 82,9% у 2004 р. до 65,7% застрахованих осіб у загальній кількості зайнятого населення у 2013 р.), співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної (зменшення значення показника з 2,64 до 2,44) [6]. На Закарпатті протягом першого дослі-

джуваного часового проміжку блок показників «Гідна праця», що узагальнюють особливості зайнятості населення, характеризували вельми позитивні зрушення. Лідерські позиції області пов'язані з мінімальною часткою працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (10% у 2013 р.), скороченням частки працівників, які отримують зарплату в розмірі менше півтора прожиткових мінімумів (із 35,45% у 2004 р. до 32,89% у 2013 р.). За кількісними показниками зайнятості населення Закарпатська область посідала проміжні позиції серед регіонів України, однак стало скорочення рівня безробіття (з 10,55% до 7,78% протягом 2004–2013 рр.) є досить сприятливою тенденцією, зважаючи на різноспрямовані коливання цього показника в інших регіонах. Проблемними аспектами на ринку праці Закарпаття залишалися порівняно низькі стандарти оплати праці (співвідношення середньої в області заробітної плати до мінімальної навіть зменшилося з 2,22 до 2,10) та найнижчий в Україні рівень охоплення зайнятого населення соціальним страхуванням (48,8% у 2013 р.) [6].

Стан та динаміка показників блоку «Гідна праця» з 2004 по 2013 р. у Чернівецькій області відзначилися кількома позитивними тенденціями, серед яких: зменшення частки безробітних із 12,3% у 2004 р. до 7,7% у 2013 р., зменшення частки працівників, які отримують зарплату менше півтора прожиткових мінімумів, із 41,55% у 2004 р. до 36,22% у 2013 р. Разом із цим несприятливим трендом виявилось істотне зниження рівня охоплення зайнятого населення соціальним страхуванням (із 82,73% до 49,20% застрахованих осіб у загальній кількості зайнятого населення). Майже незмінними за перший досліджуваний часовий проміжок залишалися показники блоку: співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, рівень зайнятості населення (частка зайнятих серед населення 18–65 років). Попри наявність позитивних тенденцій вартим уваги є той факт, що в 2013 р. до першої десятки загального рейтингу за блоком «Гідна праця» Чернівецька область увійшла виключно завдяки меншій, ніж в інших регіонах, частці працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, водночас за такими показниками, як рівень зайнятості населення, частка працівників, які отримують зарплату менше півтора прожиткових мінімумів, співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної, рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні) того ж року область займала передостанні позиції [7].

З початку другого досліджуваного часового проміжку в регіонах-лідерах знизився рівень зайнятості (порівняно із завершенням першого проміжку): на 3 в. п. (до 63%) у Харківській області, на 2,2 в. п. (до 62%) у Закарпатській

області, на 2,6 в. п. (до 59%) у Чернівецькій області відповідно. Ця тенденція продовжилася і до 2016 р. Триває і тренд зниження рівня охоплення населення соціальним страхуванням (зокрема, із 49,7% у 2014 р. до 46,6% у 2016 р. у Харківській області, із 36,2% до 32,5% у Закарпатській області, із 36,2% до 31,9% у Чернівецькій області.). Водночас суттєво зменшилася частка працівників, які отримують зарплату менше півтора прожиткових мінімумів: із 28,2% до 23,2% у Харківській області, з 26,3% до 19,6% у Закарпатській області, з 32,1% до 24,6% у Чернівецькій області). Відносно стабільністю характеризуються рівень безробіття (протягом 2014–2016 рр. – 7,7% у Харківській області, 9,4% у Закарпатській області, 8,8% у Чернівецькій області) і співвідношення середньої заробітної плати до мінімальної (незначна зміна з 2,58 до 2,78 од. на Харківщині, з 2,25 до 2,69 од. на Закарпатті, з 2,12 до 2,39 од. у Чернівецькій області). Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, зазнала незначного зниження (з 22,5% до 21,9%) у Харківській області і стрімко зросла у Закарпатській (із 10% до 17,6%) та Чернівецькій (з 11,6% до 18,4%) областях [6].

Наприкінці першого досліджуваного часового проміжку найкращі результати Харківська та Чернівецька області продемонстрували за блоками «Добробут» та «Освіта» зі значеннями індексів цих блоків 0,877 та 0,850 у Харківській області (рис. 2) та 0,810 і 0,759 у Чернівецькій області (рис. 3). Згідно з рис. 4, найкращі результати Закарпатської області стосуються блоку «Освіта» (значення індексу блоку – 0,726) та «Комфортне життя» (0,791).

Наприкінці другого часового проміжку найкращі результати Харківської та Чернівецької областей спостерігалися за блоками «Освіта» зі значеннями індексів цих блоків 0,863 та 0,714 у Харківській області (рис. 2.) та 0,800 і 0,740 у Чернівецькій області (рис. 3.). Закарпатська

область одержала лідерські позиції за блоками «Добробут» (значення індексу блоку – 0,872) і «Комфортне життя» з найвищим в Україні значенням індексу цього блоку – 0,823 (рис. 4).

Висновки. Проведений аналіз дав змогу виявити кілька чинників, які здійснювали найбільший вплив на отримання досліджуваними регіонами лідерських позицій у загальноукраїнському рейтингу. По-перше, це значне

скорочення рівня бідності за відносним критерієм у 2004–2013 рр. Причому в Закарпатській та Чернівецькій областях ця тенденція збереглася до 2016 р. По-друге, помітну роль у забезпеченні провідних позицій регіонів відіграли скорочення та стабілізація рівня безробіття. Дійсно, протягом 2004–2013 рр. у регіонах-лідерах спостерігалася сталя скорочення рівня безробіття. У 2014 р. рівень безробіття помітно зріс, однак у наступні роки він не змінювався, і Харківська, Чернівецька та Закарпатська області зберегли високі позиції та тлі більшості регіонів. По-третє, важливо вказати і на поліпшення контролю над первинною захворюваністю на алкоголізм та розлади психіки, що пов'язані з уживанням наркотичних речовин, упродовж 2004–2016 рр. Окрім того, лідерству зазначених регіонів сприяла й помірна позитивна динаміка більшості показників блоку «Освіта». Зауважимо, що подальшими перспективами для аналізу факторів лідерства регіонів є розгляд динаміки показників регіонів-лідерів у розрізі «місто – село» з використанням підходу, представленого в роботі [10]. Загалом дослідження довело, що процеси людського розвитку в Україні мають переважно позитивну динаміку, а розподіл регіонів на групи, зокрема стосовно лідерів, є сталим упродовж усього періоду, що піддавався аналізу. Для перебігу процесів людського розвитку в цих регіонах є властивим тренд поліпшення показників якості розвитку. Він є сталими, навіть враховуючи нинішні соціально-економічні та політичні шоки. Так, Харківська область, яка фактично

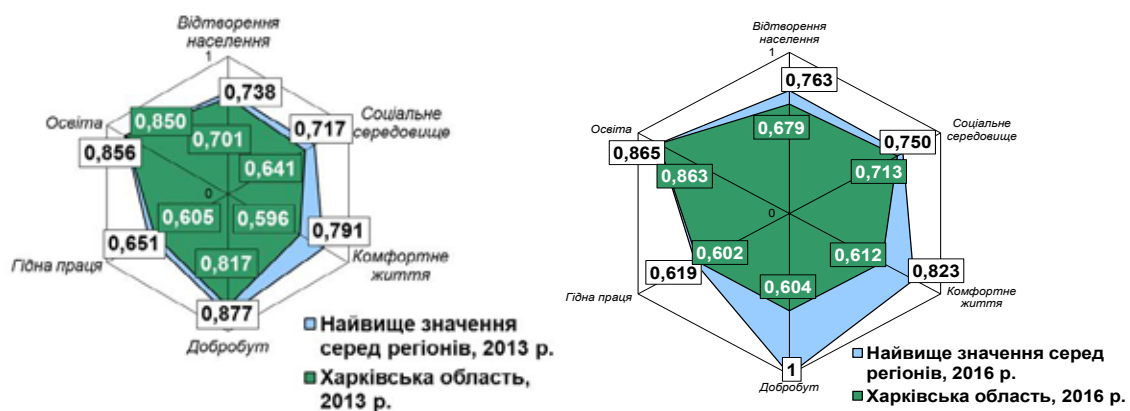

Рис. 2. Параметри людського розвитку Харківської області порівняно з «ідеальним»* регіоном та найвищими значеннями відповідних показників у регіонах України в 2013 р. та 2016 р.

* Параметри «ідеального регіону» прирівняні до одиниці

Джерело: побудовано за даними [6; 7]

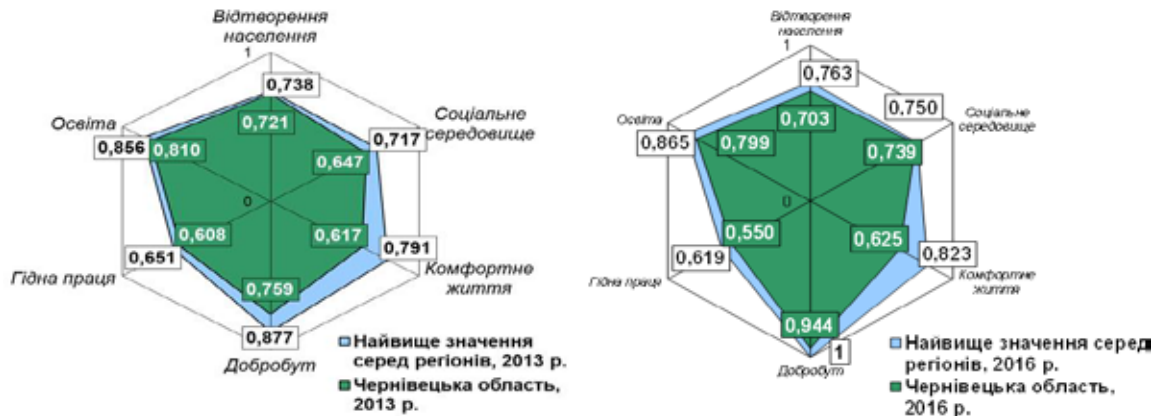

Рис. 3. Параметри людського розвитку Чернівецької області порівняно з «ідеальним»* регіоном та найвищими значеннями відповідних показників у регіонах України в 2013 р. та 2016 р.

* Параметри «ідеального регіону» пріврівняні до одиниці

Джерело: побудовано за даними [7; 8]

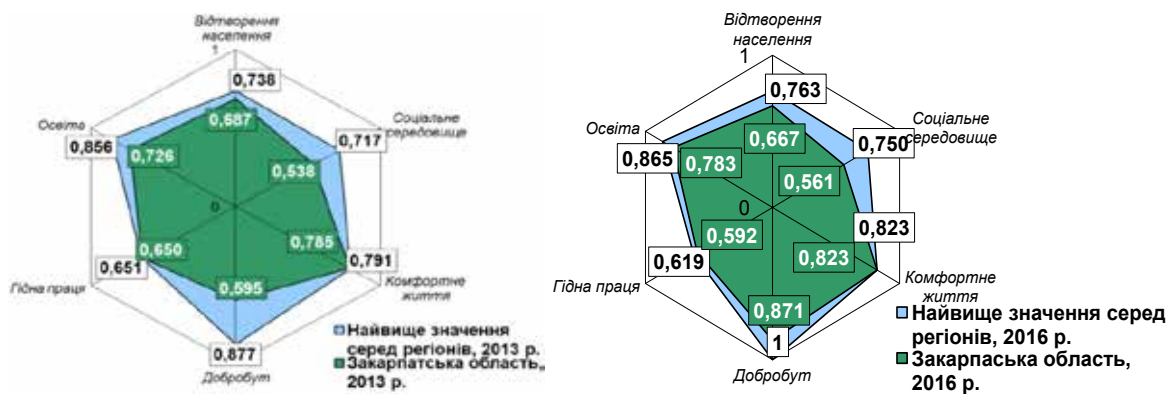

Рис. 4. Параметри людського розвитку Закарпатської області порівняно з «ідеальним»* регіоном та найвищими значеннями відповідних показників у регіонах України в 2013 р. та 2016 р.

* Параметри «ідеального регіону» пріврівняні до одиниці

Джерело: побудовано за даними [7; 8]

займає прифронтове положення, змогла відновитися від потрясінь 2014 р. і нарощує показники розвитку, а Закарпатська і Чернівецька області, які теж не залишилися осторонь кризи, так само займають високі місця у загальноукраїнському рейтингу регіонів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Методика вимірювання людського розвитку регіонів України, затверджена Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України від 14.03.2001 № 76. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf.
2. Макарова О.В., Гладун О.М. Регіональний індекс людського розвитку: причини та напрями удосконалення методики розрахунку. Статистика України. 2012. № 1 (56). С. 10–15.
3. Калашнікова Т.М. Житомирська область у дзеркалі статистики людського розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Економічні науки». 2015. Вип. 10. Ч. 1. С. 152–155.
4. Макарова О.В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів. Економіка України. 2015. № 3. С. 41–53.
5. Хмелевська О.М. Людський розвиток у Херсонській області: сучасні тенденції та перспективи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2014. Вип. 8 (1). С. 155–159.
6. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
7. Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2014. 62 с.
8. Регіональний людський розвиток: статистичний бюлетень / Відп. за вип. О.О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2017. 66 с.
9. Офіційний сайт Українського центру оцінювання якості освіти. URL: <http://testportal.gov.ua>.
10. Откидач М.В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1. С. 145–157.